

Тимків Я.І.*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНИМ АЛЬЯНСОМ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ОРГАНІЗАЦІЇ

У даній статті буде зроблена спроба аналізу окремих найбільш успішних напрямків співпраці України з Північноатлантичним альянсом (НАТО), і порівняння їх з поінформованістю та ставленням громадян України до цієї організації на основі соціологічних досліджень до 2009 року. Запропонований цікавий аналіз з огляду на співставлення та порівняння реальних подій та формування міфів і стереотипів серед українського суспільства щодо НАТО.

Напрямки співпраці

Сфери співпраці України з НАТО є досить широкими. До найважливіших і успішних напрямків співпраці можемо віднести:

- співпраця в сфері безпеки і миротворчих місій
- військова співпраця, а також реформа оборонної системи
- співпраця в сфері кризового реагування
- співпраця в сфері науки і екології
- співпраця в інформаційній сфері.

Співпраця в сфері безпеки, включаючи євроатлантичну безпеку, проходить в основному в рамках операцій і місій out of area. Для прикладу в 2007 р. Україна як єдина країна-партнер брала участь у всіх місіях і операціях НАТО.

Україна відіграла важливу роль в рамках діяльності Миротворчих Сил – SFOR, утворених на території Боснії і Герцеговини, надавши до складу мирного контингенту НАТО батальйон піхоти, батальйон механізованої піхоти, і ескадру гелікоптерів, в сумі 400 військових і пілотів [6]. До Косова Українці вислали ескадру гелікоптерів і 321 військових, що входили до складу українсько-польського батальйону (UKRPOLBAT), який було утворено в липні 2000 р. в рамках операції KFOR [8, с.333].

Україна вжила ряд практичних заходів, які мали на меті підтримку міжнародних анти терористичних акцій, через країни учасниці Альянсу. Україна давала доступ повітряному флоту Альянсу, який брав участь в операції, свій повітряний простір, а також свої транспортні літаки для перевезення до Афганістану військ країн-учасниць НАТО [6]. В 2007 році було підтверджено участь українських лікарів під керівництвом Литви у відбудові провінцій на території Афганістану.

Якщо йдеться про напрямки військової співпраці в рамках особливого партнерства найважливішими являються питання політики оборони і безпеки, розмови на тему основних стратегічних концепцій і воєнних доктрин, миротворча діяльність і управління кризовими ситуаціями [13].

* кандидат політичних наук, викладач кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка»

Практична військова співпраця України в рамках Програми «Партнерство заради Миру» (ПЗМ) містить кілька напрямків: 1) спільна участь в миротворчих операціях НАТО; 2) збільшення масштабів підготовки НАТО/ПЗМ в залежності від нових місій Альянсу, а особливо миротворчих операцій; 3) приєднання до планування і реалізації дій ПЗМ; 4) участь в плануванні і проведенні багатонаціональних операцій; 5) поширення співпраці у контексті ПЗМ.

Тепер співпраця України з НАТО поступово поширюється і можна поділити її на: напрямки співпраці Збройних Сил України (ЗСУ), частково визначених у графіку дій Україна-НАТО 2006 – 16 пунктів [11], а також короткотермінові заходи ухвалені на засіданні Комісії Україна-НАТО в 2003 р. у Вільні – 25 пунктів, поділених на 5 блоків [12].

Щодо створення Генерального Штабу ЗСУ, то багатостороння військова співпраця стає одним із найважливіших чинників зміцнення безпеки України, а також цілої Європи. Власне у сфері безпеки Міністерство Оборони України визначило наступні напрямки: контроль озброєння в рамках ОБСЄ; співпраця з НАТО в рамках програми ПЗМ; Участь у миротворчій діяльності ООН і ОБСЄ; двохстороння військова співпраця з країнами і їхніми військовими відомствами як на Заході так і на Сході [14].

Беручи участь у широкому спектрі дій і військових навчань в рамках ПЗМ, українські військовослужбовці здобувають практичний досвід у спільних діях з військами країн-членів НАТО (таблиця №1). Практичну користь Україні приносить також участь в процесі планування і моніторингу збройних сил, згідно з програмою ПЗМ. Його механізм дозволяє виділити такі аспекти в сфері планування оборони, які дають можливість вдосконалити спільні дії. Користь яка випливає з співпраці військ, особливо помітні на прикладі постійної участі українських підрозділів у стабілізуючих операціях.

Головними механізмами інституалізації військової співпраці є: Комісія Україна-НАТО; Військовий Комітет Україна-НАТО; Військове Бюро Зв'язку Україна-НАТО; Спільна Робоча Група Україна-НАТО з Реформи Оборонного Сектору [19]; Спільна Робоча Група Україна-НАТО з Озброєння; національний координатор співпраці України з НАТО – Представництва міністерств і інших органів виконавчої влади України, які співпрацюють з НАТО.

Таблиця 1.
Участь ЗСУ в заходах програми ПЗМ

Джерело: Опрацьовано на підставі даних Міністерства Оборони України, www.mil.gov.ua

Рік	Загальна кількість заходів	Кількість військових навчань	Кількість військових навчань проведених в Україні
1994	2	2	-
1995	98	11	-
1996	53	18	3
1997	157	22	2
1998	100	17	2
1999	156	11	2
2000	113	10	3
2001	117	10	-
2002	118	9	1
2003	152	10	1
2004	220	11	-
2005	262	10	-
2006	237	5	-

Одним з найважливіших завдань НАТО є підтримка України у сфері реформування її структури оборони, вдосконалення стану цивільно і демократичного контролю над збройними силами, а також підняття рівня співпраці з військами НАТО, що має покращити участь України в миротворчих місіях під егідою НАТО. Але перед Україною постає важке завдання – закінчити реформування отриманої після розпаду Радянського Союзу великої армії, яка характеризується великою кількістю застарілої і важкої техніки, і на її основі створення меншої і сучаснішої і ефективнішої структури збройних сил, яка буде відповідати потребам безпеки і відіграє активну роль в плані зміцнення європейської безпеки і стабільності [17]. З цією метою заплановано проведення реформи структури оборони в двох етапах. В рамках першого етапу (2004-2009 рр.) заплановано реформу збройних сил а також створення умов для їх розвитку. В грудні 2005 р. Президент України видав указ про Державну програму розвитку Збройних Сил України 2006-2011 рр. [18] У цій програмі (на 2010 рік), а також експертами та окремими політиками передбачалося що ЗСУ перейдуть на професійну основу [15].

На другому етапі (2010-2015 рр.) основний акцент покладено на розвиток ЗСУ, що є основою для переходу від кількісного до якісного керівництва військом, технікою, навчаннями а також забезпеченням. Підсумком другого етапу має бути утворення в 2015 році Збройних сил, згідно з операційними і військово-технічними стандартами країн-учасниць НАТО.

Потрібно підкреслити факт, що 9 грудня 2005 р. на засіданні Спільної Робочої Групи Україна-НАТО з Реформ Сектора Оборони, прийнято рішення про проведення комплексної ревізії сектора безпеки в 4 етапах за посередництва експертів НАТО.

Перший етап (січень-березень 2006 р.) був пов'язаний з визначенням концептуальних принципів реформ а також з аналізом загроз безпеки України. Під час другого (квітень – жовтень 2006 р.) і третього етапу (жовтень-листопад 2006 р.) ревізії сектора безпеки, оцінено стан окремих інституцій а також затверджено акти: Аналіз реального стану сектора безпеки також Модель сектора безпеки України – 2015. Під час четвертого етапу (листопад 2006 р. - травень 2007 р.) сформульовано способи і методи впровадження моделі сектору безпеки країни до 2015 р.

Важливим етапом переформування оборонних структур країни буде також освіта і професійне підготування кадрів. Старші українські офіцери, разом з колегами з інших партнерських країн, беруть участь в курсах які відбуваються в Італії і Німеччині [7, с.37]. В 2000 р. біля 440 офіцерів брали участь в 37 мовних і 15 підприємницьких курсах . В 2005 році НАТО виділило 150 тис. євро на програми реформування оборонних структур окремих країн.

Незмінна є тенденція направлена на заміну офіцерських посад цивільними кадрами в найвищих державних керівних установах, в технічних інституціях, у військових освітніх закладах. Зараз участь цивільних осіб становить біля 6% від цілої кількості осіб які працюють в військових структурах.

Планування дій в сфері реагування в кризових ситуаціях а також підготовка на випадок катастрофи становлять також дуже важливий напрям розвитку міжнародної співпраці між Україною і НАТО а також тема якій присвячені регулярно організовані тренування. Співпраця повинна приготувати Україну до ефективного впровадження і координації операцій пов'язаних з ліквідацією наслідків несподіваних катастроф, через діяльність державних підрозділів. Додатково вона повинна сприяти розвитку регіонального потенціалу в сфері реакції на випадок катастрофи.

Утворений в Україні в 1998 р. Євроатлантичний Центр з Реагування на випадок Катастрофи дав можливість отримати допомогу від країн-учасниць НАТО під час ліквідації

надзвичайних ситуацій і стихійних лих, наприклад у боротьбі з наслідками повені на Закарпатті в 1998 і 2001 рр. а також надав можливість участі українських рятувальних бригад у повені в Албанії і в Чехії в 2002 р., в Азербайджані в 2003 р., в Болгарії, Грузії, Румунії а також в Киргистані в 2005 р. Центр встановив також важливу ланку у процесі міжнародної гуманітарної акції допомоги жертвам землетрусу в Пакистані осінню 2005 р. Робота Центру далі зосереджується на створенні скоординованих дій для протидії кризовим ситуаціям (наприклад повінь) а також миттєвого реагування на випадок катастрофи в рамках спеціального проекту Україна-НАТО.

В науковій сфері під егідою НАТО проведено ряд програм в сфері науки і екології, в яких брали участь дослідники з України. В 2002 р. одним з трьох лауреатів першої номінації до нагороди за наукову співпрацю з НАТО був український науковець А. Халатов [4]. Під егідою НАТО в 2000 р. в Україні розпочала свою діяльність інформаційна мережа «URAN» (Ukrainian Research and Academic Network), завдяки якій українські наукові інститути і університет були інформатизовані.

На початку 2004 р. НАТО започаткувало нову наукову програму «Безпека через науку». В цьому самому році в рамках того проекту Україні виділено 1,5 млн. євро для реалізації 46 наукових проектів. В 2005 р. розпочато реалізацію 36 нових дослідницьких проектів у сфері науки і екології, а в 2006 р. НАТО виділило Україні на розвиток науки 2 млн. євро. З цієї суми 0,5 млн. євро призначено на інформатизацію українських університетів [2].

Одним з найбільш відомих прикладів наукової співпраці є проект Міністерства Освіти і Науки України стосовно створення апарату для просвітлення в Національному Науковому Центрі «Харківський Інститут Фізики і Технології». Цей унікальний апарат має бути використаний у дослідках в сфері медицини, судових експертиз, викриття вибухових матеріалів, за участі науковців з інших країн світу [2].

Рівень поінформованості та ставлення до НАТО

Аналізуючи співпрацю України та НАТО в інформаційні сфері, потрібно відзначити, що інформація щодо діяльності і структури Альянсу віддавна доступна всім зацікавленим громадянам через офіційну Інтернет сторінку НАТО [21] а також різні інформаційні видання НАТО на кількох мовах (наприклад Інформатор НАТО [5] українською мовою систематично видавався і поширювався безкоштовно).

У Києві від 1997 р. діє Центр Інформації і Документації НАТО. Але основними ініціаторами а також реалізаторами інформаційних заходів про НАТО є: Секретаріат Президента України, Міністерство Оборони, Міністерство Зовнішніх Справ, Державний комітет Телебачення і Радіомовлення України. Неурядові організації також досить активно беруть участь у процесі інформування суспільства.

На наш погляд прийняті ініціативи досі не вплинули на рівень інформованості українського суспільства. Аналізуючи ставлення українського суспільства щодо членства у НАТО, потрібно відзначити низький рівень інформованості населення про Альянс, а також не достатні знання про справи пов'язані з НАТО. Вагомий вплив на цей стан речей має також брак інформації в українських медіа. Про це свідчать результати соціологічних опитувань, які регулярно проводяться Центром Разумкова і публіковані в їх журналі «Національна Безпека і Оборона» (Таб. №2).

Необхідно зазначити, що в Україні далі більшість становлять противники намірів вступити до Північноатлантичного Альянсу. Вони становлять від 50 до 70% суспільства. Еволюцію підходу можна найкраще побачити співставляючи 1999 р. коли противники

НАТО становили 19% анкетованих, з 2005 р., коли понад 50% населення було проти, а також з 2006 р., коли кількість противників досягнула кульмінаційної точки біля 64%. За останні два роки спостерігається спад кількості противників вступу України до НАТО. Між 2007 і 2008 р. це спад становив 10% [16, с.47-49].

Варто також зауважити, що ставлення прихильників до противників вступу України до НАТО показує, що найвищі показники припадають переважно на час активних виборчих кампаній, коли тема НАТО інструментально використовується політичними силами. Крім того негативним впливом на ставлення українців до НАТО впливає військова операція в Іраку. Парадоксально війна Росії з Грузією з серпня 2008 р. не спричинила значних змін у підтримці Альянсу українським суспільством.

Таблиця 2
Якби наступної неділі відбувся референдум щодо вступу України до НАТО, як би Ви проголосували? (динаміка, 2002-2009)

Місяць досліджень	За вступ до НАТО	Проти вступу до НАТО	Не голосував би	Важко сказати
июл-09	20-янів	59,3	5-июл	14-сен
мар-09	17-апр	59,9	9-май	13-мар
дек-08	17-авг	55,5	9-июн	17-фев
авг-08	22,3	52	10,9	14,8
июн-08	20,9	60	5,9	13,3
апр-08	20,4	62,1	6,5	10,9
мар-08	17,7	55,2	8,4	18,8
фев-08	20,9	53,1	9,4	16,7
дек-07	21	58,9	15,3	4,8
фев-07	16,2	59,2	8	16,6
окт-06	17,2	54,1	12,4	16,3
сен-06	18,2	60,9	3,5	17,4
июл-06	16,3	63,2	8,7	11,7
янів-06	15,4	63,9	3,5	17,2
дек-05	16	61,4	4,7	17,9
сен-05	15,3	60,3	8,5	15,9
июн-05	21,1	55	5	18,9
фев-05	18,5	54,2	7,6	19,7
ноя-04	15,1	55,5	8,6	20,9
сен-04	18,3	51,8	7,5	22,3
июн-04	21,4	49,2	6,6	22,8
мар-04	24,6	45,6	7,5	22,3
фев-04	26,7	47,1	6,4	19,8
дек-03	22,2	48,7	6,3	22,8
сен-03	24,9	40	12,2	22,9
авг-03	25	35,4	17,7	21,9

Місяць досліджень	За вступ до НАТО	Проти вступу до НАТО	Не голосував би	Важко сказати
июл-09	20-янів	59.3	5-июл	14-сен
мар-09	17-апр	59.9	9-май	13-мар
дек-08	17-авг	55.5	9-июн	17-фев
авг-08	22,3	52	10,9	14,8
июн-08	20,9	60	5,9	13,3
апр-08	20,4	62,1	6,5	10,9
мар-08	17,7	55,2	8,4	18,8
фев-08	20,9	53,1	9,4	16,7

Джерело: Соціологічне опитування, Центр Разумкова, http://www.uceps.org.ua/poll.php?poll_id=46

Ставлення громадян України до НАТО взаємопов'язане також з їх ставленням до євроатлантичного і європейського напрямку міжнародної інтеграції України. НАТО сприймається як альтернатива, Російського сценарію в сфері зовнішньої політики. Важливу роль у формуванні негативного образу НАТО в очах українського суспільства відіграють стереотипи сприйняття організації як «інструмент зовнішньої політики США», а також асоціювання Альянсу з цією країною [9].

З соціологічних досліджень також виникає, що інформація про НАТО на українському телебаченні є неповною, представлена у контексті інших подій в Україні як додаткова і другорядна. Джерелом інформації про НАТО є журналісти українських і російських медіа, а також офіційні державні установи.

Але позиція експертів і радників НАТО або окремих країн-учасниць не презентуються широкому колу українського суспільства. Фактично телебачення публічно демонструє позицію українських політичних сил, які ставляться неохоче, або проти членства України в НАТО [16].

Загалом 87% анкетованих експертів вважає, що «Державна програма інформування суспільства у питаннях євроатлантичної інтеграції» реалізована тільки частково, а в деяких пунктах взагалі [1]. Згідно з соціологічними даними, біля 70% населення України не володіє інформацією щодо діяльності неурядових організацій в сфері інформування про НАТО, хоча на сьогоднішній день в Україні можна нарахувати більше 150 неурядових організацій, які займаються питаннями євроатлантичної інтеграції [3, с.12].

Негативне ставлення до НАТО мала змінити не одна інформаційна кампанія фінансована з державного бюджету України. Варто зазначити, що в рамках інформаційних матеріалів присвячених НАТО можна зайняти багато журналів (наприклад «Україна-НАТО»), опубліковано десятки книжок, бюлетенів а також матеріалів інформаційного характеру («Досліди і напрацювання у сфері євроатлантичної інтеграції України», «Euroatlantykinform», «Україна на шляху до НАТО»). Досить часто ці матеріали видаються неурядовими організаціями з допомогою грантів – зазвичай іноземних донорів. Потрібно також згадати про функціонуючі Інтернет сторінки присвячених цій темі. Прикладом можуть бути: Національний Центр з Євроатлантичної інтеграції України (<http://www.nceai.gov.ua> – ліквідована Указом Президента України від 2 квітня 2010 року №495); портал «Україна-НАТО» (<http://www.ukraine-nato.gov.ua>); «Україна-НАТО, напрямки співпраці» на Інтернет сторінці Міністерства Оборони України; «Євроатлантична інтеграція» на Інтернет сто-

рінці Міністерства Закордонних Справ України. Одночасно більшість громадян і експертів підкреслюють брак, неповність а також обмеження інформації стосовно НАТО в українських ЗМІ.

Розглядаючи рівень поінформованості населення щодо НАТО, можна стверджувати, що він далі низький. Альянс сприймається українцями в категорії холодного військового поділу Європи, тобто організація з ворожими намірами, свого роду механізм імперіальних дій США. Інакше кажучи, суспільство не володіє докладною інформацією щодо НАТО, а свої погляди формує на основі стереотипів.

Як показують результати дослідження висока підтримка інтеграції з Європейським Союзом (більше 55%, а в західних регіонах досягає 80%) і негативне ставлення суспільства стосовно НАТО не виражає критичного ставлення українців до Західних країн. Добре проведена суспільна кампанія, що мала на меті проінформувати суспільство про позитивну роль НАТО як Альянсу, що поширює мир, а не агресивного, що дестабілізує міжнародне оточення, може змінити позицію українського суспільства.

Потрібно особливо підкреслити той факт, що вище представлена ситуація не зміниться так швидко. Інформаційна політика, яка могла б мати позитивні наслідки змінюючи теперішні пропорції підтримки членства України в НАТО, буде вимагати великого залучення активного «пронатовського» українського суспільства і єдності. Не вистарчає тут також позитивних закликів кількох партій (досить часто це є інструментальне ставлення до теми НАТО), чи суспільних груп.

Підсумовуючи, рівень поінформованості громадян України про НАТО далі залишається низьким з точки зору кількості і якості, не зважаючи на справді позитивний напрямок співпраці Альянсу і держави. Це пов'язано з їх власною оцінкою і з малою достовірністю інформації і обмеженим доступом до неї. Образ Альянсу в найбільшій мірі формується через стереотипи, які мають вплив як на противників так і на прихильників європейської інтеграції.

Як можна зауважити на підставі принципів і напрямків співпраці України з НАТО, питання атлантичної інтеграції держави більш належить до політичної або інформаційної компетентності, а не до військової. Політичні спекуляції на тему готовності чи не готовності здаються заявами скерованими до Східного сусіда – Росії, і задоволення її потреб, або тимчасовими передвиборчими гаслами для певної верстви українського електорату. Нажаль, ці спекуляції більше дестабілізують, а ніж забезпечують стабільність і плідну співпрацю України з НАТО.

Ситуація на пострадянському просторі є дуже динамічна, особливо останнім часом. Війна Росії з Грузією в серпні 2008 р., а також спеціальні дії Росії (так звана паспортна політика в Криму і робота над «Картою росіянина», «психологічна війна» відносно Чорноморського Флоту) робить внутрішню ситуацію в Україні щораз більш складнішою. Значною є можливість дестабілізації внутрішнього становища України через використання Росією ситуації в Криму. Збільшення хаосу на політичній арені України послаблює впевненість західних інвесторів у захищеності їхніх інвестицій в державі, а членство України в НАТО могло б нівелювати та розвіяти їхні сумніви на побоювання. Таким, може бути один з багатьох з аргументів на користь зміни у сторону позитивного ставлення щодо НАТО в Україні.

Література

1. Альтернативні моделі забезпечення національної безпеки України: оцінки експертів // «Національна безпека і оборона».- 2006.- №9.- С. 42-46.

2. Важливі аспекти співробітництва України з НАТО // Портал Україна-НАТО.- Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/1238.htm>
3. Горбулін В.П. Україна – НАТО: стагнація чи повільна інтеграція // «Стратегічні пріоритети».- 2007.- № 2 (3).- С. 5-14.
4. Дворник С. Зарубінський О. Україна і НАТО: від співробітництва до інтеграції // «Голос України».- №59 (3059).- 27.03.2003.- С. 6-7
5. Довідник НАТО.- Office of Information and Press NATO.- Brussels 2003.
6. Крамаревський О. І плюси.- і мінуси. Розширення НАТО і безпека України // «Політика і час».- 1996.- №7.- С. 28-32.
7. Лисицин Е. Стратегічне партнерство – поняття сучасне // «Віче».- 1999.- №2 (83).- С. 32-43.
8. Микієвич М.М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки.- Львів 2005.- 416 с.
9. Міщенко М. Вплив геополітичних орієнтацій громадян України на їх ставлення до НАТО // «Національна безпека і оборона».- 2006.- №9.- С. 39-41.
10. Науково-технічне співробітництво Україна–НАТО.- Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua>
11. Основні напрями співробітництва Збройних Сил України з НАТО // Міністерство Оборони України.- Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=ua-nato&sub=osn_partr
12. Поглиблення співпраці Україна-НАТО: короткотермінові заходи // Міністерство Оборони України.- Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=ua-nato&sub=rogl_spiv
13. Руснак І. У процесі воєнної реформи. Стратегічні завдання поступової інтеграції України в НАТО: практичний вимір // «Політика і час».- 2003.- №11.- С. 9-13
14. Смолянук В. Фактор НАТО у формуванні військової могутності української держави // «Людина і політика».- 2000.- №3.- С. 24-33.
15. Сунгуровський М. Україна–НАТО: результати очікувань // «Національна безпека і оборона».- 2006.- №9 (81).- С. 2-8.
16. Тема НАТО в новинах і політичних програмах українського телебачення // «Національна безпека і оборона».- 2006.- №9.- С 47-50.
17. Тертичний А. Розширення НАТО: військові аспекти // «Політика і час».- 1996.- №8. С. 18-22.
18. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 9 грудня 2005 року Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 роки».- 2005.- # 1862.- 27.12.2005.- Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=74495&cat_id=37486
19. NATO–Ukraine Joint Working Group on Defence Reform.- North Atlantic Treaty Organization.- Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/SID-4403CB32-C2317042/natolive/topics_50320.htm
20. NATO-Ukraine relations.- North Atlantic Treaty Organization.- Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_37768.htm
21. North Atlantic Treaty Organization.- Режим доступу: <http://www.nato.int>